

УДК 316.33 4.55
314.727

ІРИНА ПРИБИТКОВА,

доктор економічних наук, провідний науковий
співробітник відділу соціальних структур
Інституту соціології НАН України

Презентація міста у функціонально-діяльнісній парадигмі

Анотація

Розглянуто методологічні проблеми опрацювання систематизованої класифікації функціональної структури міських поселень. Основну увагу приділено розвитку міських функцій, мутації та диверсифікації їх. Генератором нових функцій міста є нові види діяльності його жителів. Дається характеристика циклів розвитку міської цивілізації та відповідних пропорцій між основними секторами міської економіки та їх галузевим наповненням. Автор доходить висновку, що найновіші зміни у структурі зайнятості населення в основних секторах економіки України та її столиці вказують на послідовну деіндустріалізацію у зв'язку з деградацією базових галузей вітчизняної економіки та на зростання зайнятості в третинному (сервісному) секторі. Іншими словами, в Україні вочевидноється загальний перехід до терціаризації занять і до структури зайнятості постіндустріального типу.

Ключові слова: функціональна структура міста, містоутворювальні та містообслуговувальні види діяльності, цикли розвитку міської цивілізації, первинний, вторинний і третинний сектори економіки, терціаризація занять, сервісна економіка

Запитувати, якою є функція поділу праці, означає досліджувати, якій потребі він відповідає.

Е.Дюркгайм. Про поділ суспільної праці

Пролог

У будь-якому місті в усі часи і за всіх культур існували поділ суспільної праці та його спеціалізація, пов'язані з обміном товарами та послугами. На зорі міської цивілізації такий обмін відбувався і всередині сім'ї, і між окремими групами міської громади. Найвищого розвитку він досяг у сучасному світі, де людина може задовольнити свої потреби в товарах та послугах, використовуючи особистий робочий час для вузькоспеціалізованих занять, не пов'язаних з їх виробництвом. Усередині дуже великої групи міського населення може існувати високий рівень задоволення найрізноманітніших потреб кожного індивіда навіть у таких випадках, коли належні до неї люди беруть мінімальну участь в міжгруповому обміні товарами та послугами.

Робота, виконувана для задоволення внутрішніх потреб жителів міста, належить до *містообслуговувальних* видів діяльності, однак не вони визначають сенс існування міста. Ці види діяльності замінили домашню працю, виконувану раніше всередині сім'ї (випікання хліба, пошиття одягу, ремонт тощо). Своєю чергою, ті види діяльності, що визначають роль міста в територіальному поділі суспільної праці і спрямовані назовні, є за своєю суттю *містоутворювальними*, оскільки вони і утворюють, і підтримують базові функції міста. Містоутворювальні види діяльності забезпечують необхідні ресурси для життя міста і є рушійними силами і чинниками його розвитку. Вони приносять міській скарбниці засоби, необхідні для оплати ввезення тих товарів та послуг, яких потребують жителі міста. *Саме містоутворювальні види діяльності становлять функцію міста.* Функція за суттю — це свого роду професія міста, що визначає сенс його існування; його образ, в якому воно постає перед зовнішнім світом.

Визначення функціональної структури міста як методологічна проблема

З-поміж багатьох методологічних проблем соціології міста ключове значення має аналіз функціональної структури міст і оцінювання окремих здійснюваних ними функцій. При визначенні функції чи функцій міста завдання полягає у зіставленні всіх видів діяльності його населення або принаймні тих видів, що спрямовані на задоволення потреб зовнішнього стосовно даного міста світу.

Тривалий час поняття функції обговорювали лише в найзагальніших рисах. Перші спроби створення систематизованої класифікації функціональної структури міст було здійснено лишень у середині ХХ століття. Проте у більшості випадків ці дослідження обмежувалися рамками якісної парадигми. Ґрунтовані на конкретних статистичних показниках кількісні класифікації функціональної структури міських поселень і їхніх систем з'явилися пізніше. Однією з основних причин, через які перевагу віддавали методам якісного аналізу, була відсутність сучасної обчислювальної техніки, що забезпечує можливість опрацювання великих обсягів інформації та публікації за прийнятну ціну докладних статистичних даних щодо таких малих населених пунктів, як міста із населенням 5 і 10 тис. осіб. Крім того, у першій

половині ХХ століття дослідники не мали у своєму розпорядженні достатньо детальної статистики, що забезпечує розроблення кількісних класифікацій.

Автори перших класифікацій, ґрунтованих на аналізі статистичних показників, ішли до розв'язання проблеми визначення функціональної структури міста різноманітними шляхами. Так, зокрема, Д. Гарис виходив із деяких загальноновизнаних типів міст і намагався знайти адекватні критерії для розмежування їх. Він розподілив міста США із населенням понад 10 тис. осіб на 8 груп: центри гірничовидобувної промисловості, транспортні центри, промислові міста — центри обробної промисловості, торгові центри, університетські міста, адміністративні центри, міста — центри відпочинку, міста змішаного типу [Harris, 1943]. Класифікація Гариса базувалася головним чином на даних переписів населення, обробної промисловості та ділового життя (*sensus of business*), проте він користувався й іншого роду інформацією. Наприклад, для виокремлення університетських міст він виходив зі співвідношення між списковим складом навчальних закладів у ранзі коледжів й усього населення міста.

В. Вільям-Ольссон в офіційному дослідженні, присвяченому економіці північної Швеції (Норланда), розподілив усі міські населені пункти на 3 групи — торгові, промислові та залізничні центри — і виокремив у них:

- 1 – великі міста і торгові центри;
- 2 – промислові селища, в тому числі:
 - а – із розвиненою видобувною чи металургійною промисловістю,
 - б – із розвиненою лісовою промисловістю,
 - в – інші промислові селища;
- 3 – залізничні селища [Utredning angående Norlands näringsliv, 1943: s. 39].

В. Вільям-Ольссон обмежився лише одним статистичним джерелом — переписом населення Швеції 1935 року. Він використовував його дані для побудови базових діаграм, що демонструють питому вагу зайнятих у 6 групах провідних галузей економіки для кожного окремого населеного пункту. Ці діаграми й було покладено в основу його класифікації, що дістала відображення на економіко-географічній карті Швеції й була опублікована Вільям-Ольссоном у 1946-му. Інтерес, що його виявляють до малих населених пунктів шведські міські планувальники та географи, послугував головною причиною публікації даних щодо малих територіальних одиниць, які мали 200 і більше жителів [Utredning angående Norlands näringsliv, 1943, s. 30]. Цей метод набув подальшого розвитку при складанні Вільям-Ольссоном економічної карти Європи, що була видана у 1953 році. В її основу було покладено ту саму класифікацію, що й застосовувана до всіх міських населених пунктів Європи із кількістю жителів 10 тис. осіб і більше [William-Olsson, 1953]. На цій карті її автор згрупував усі галузі міської економіки у 2 головні групи: промисловість та обслуговувальні галузі. Серед міст, в яких переважала промисловість, він розрізняв 9 різних підгруп.

Класифікації міст, розроблені Г. Енеквістом (1946), О. Йонассоном (1949), Е. Огасаварою (1950), Х. Кенінгом (1950), Л. Паунелом (1953), Г. Нельсоном (1955) і Дж. Хартом (1955), відповідали традиції Вільяма-

Ольссона. Вони були побудовані на базі єдиного статистичного джерела — переписів населення. Разом із тим, подібно до Д.Гариса, ці дослідники розглядали промисловість як одну із груп галузей економіки в ряду інших — торгівлі, транспорту, послуг, адміністративної діяльності тощо.

Дуже важливий у методологічному плані критичний аналіз запропонованих цими авторами класифікацій міста був здійснений у 1959 році Г.Александрсоном, який справедливо зауважив, що всі ці дослідники використовували як основу своїх класифікацій сумарну економічну структуру без поділу галузей міської економіки на містоутворювальні та містообслуговувальні [Александрсон, 1959: с. 26].

Не менш важливою методологічною проблемою визначення функціональної структури міст є вибір критеріїв для поділу видів діяльності населення, зайнятого у містообслуговувальних галузях, з одного боку, і тих, хто працює на зовнішній світ, — з іншого. На думку Г.Александрсона, переважної уваги заслуговують лише два показники: кількість зайнятих і вартість, додана у процесі виробництва. У разі використання вартісних показників дослідник неминуче стикатиметься з труднощами при порівнянні різнорідних видів діяльності. Тому єдиним критерієм для зіставлення різних функцій, здійснюваних містом, вважав Г.Александрсон, є частка самодіяльного населення, що їх виконує. Його думку поділяла більшість дослідників функціональної структури міста. Зрештою найчастіше застосовуваним показником, що його багато хто з них визнав найкращим єдиним мірилом економічної активності, стала кількість зайнятих. На думку Гуннара Александрсона, дані про кількість зайнятих використовують в аналітичних цілях не як заміник, за відсутності ліпшого вимірника, а як прямий індикатор того, в який спосіб люди заробляють собі на життя.

Спорадичні та повсюдно поширені галузі міської економіки

Лише деякі індустріальні галузі господарства представлені в усіх містах: будівельна, поліграфічна і харчова промисловість. Для інших галузей промислового виробництва характерна повна відсутність їх у багатьох містах, хоча в економіці інших міст вони відіграють важливу, ба навіть провідну роль. *Це так звані спорадичні галузі (sporadic industries)*. На відміну від них усі обслуговувальні галузі, так само як і три названі вище галузі промисловості, трапляються, як правило, в усіх містах. *Це повсюдно поширені галузі (ubiquitous industries)*. У будь-якому місті є роздрібна й оптова торгівля, різні види транспорту, школи, лікарні, готелі, розважальні заклади [Александрсон, 1959: с. 14–15].

Г.Александрсон зазначає, що серед повсюдно поширених галузей велике виробництво, розраховане на районний, національний чи світовий ринок, посідає, як правило, підпорядковане місце порівняно з виробництвом для задоволення потреб самого міста і його безпосереднього торгового оточення. Хоча трапляються й винятки. У деяких містах провідне місце може належати вищим навчальним закладам, військовим гарнізонам, урядовим установам, великим спеціалізованим лікувальним закладам тощо. Деякі з найбільших міст обслуговують своєю оптовою торгівлею, банківськими опе-

раціями й іншими видами послуг не тільки національний, а й міжнародний ринок. І хоча обслуговувальні галузі та деякі із галузей промисловості трапляються в усіх містах, це аж ніяк не означає, що ці галузі скрізь мають однакове значення. Тут спостерігаються суттєві відмінності між містами різної величини, між містами, що виконують різні функції, а також порайонні відмінності [Александрсон, 1959: с. 15].

Географічна концентрація міських галузей у тих чи інших населених пунктах передбачає наявність в останніх сприятливих умов для успішного розвитку їх. Ці чинники, разом узяті, в регіональній економіці визнають як *переваги, забезпечувані спеціалізацією та поділом праці*, і передусім для максимального зростання продуктивності праці, пов'язаного із просторовою концентрацією.

Г. Александрсон зазначає, що в деяких випадках та сама галузь має і спорадичну, і повсюдну складову, в чому дістає відображення складна ієрархічна структура всіх великих організацій. До їх числа можуть бути віднесені страхові товариства, банки й адміністративні органи. Повсюдні галузі можуть включати спорадичну складову і з інших причин, пов'язаних з очевидними перевагами великого виробництва, аналогічно до тих, що визначають територіальне розміщення промисловості. Прикладами таких спорадичних включень усередині повсюдних галузей можуть слугувати збройні сили, кіностудії та університети. Більшість повсюдних галузей є як містоутворювальними, так і містообслуговувальними [Александрсон, 1959: с. 19–20].

Вибір статистичних джерел для аналізу структури зайнятості за видами економічної діяльності

У більшості закордонних країн найчастіше використовують два основні джерела відомостей про самодіяльне населення: переписи населення і переписи різних груп галузей господарства. Обидва статистичні джерела публікують свої дані із поділом за галузями (industries) і за заняттями (occupations). Лише перше із цих джерел охоплює все міське населення. Тоді як друга група джерел не враховує значної частини зайнятих — осіб, зайнятих на державній службі, а також у різноманітних видах професійних послуг. Крім того, в перебігу перепису населення статистичні органи збирають інформацію від окремих індивідів, а в процесі галузевих переписів спираються на відомості, надані підприємствами. Якщо дані переписів населення групують за місцем проживання людей, то в галузевих переписах — за місцем їхньої роботи. У тих випадках, коли сукупність працівників, які приїждять до міста з інших населених пунктів, не становить суттєвої частки загальної кількості зайнятих у ньому, а їхня галузева структура мало відрізняється від структури всього самодіяльного міського населення, то розбіжності між класифікацією, в основу якої покладено місце проживання працівників, і класифікацією, ґрунтованою на місці їхньої роботи, істотно не впливає на результати аналізу структури зайнятості за видами діяльності в міських поселеннях.

Методологічні проблеми функціональної класифікації міст із використанням статистичних джерел пов'язані з пошуком точного визначення міс-

та. Незважаючи на те, що в усіх країнах світу прийнятий поділ населення на *міське і сільське*, єдиний міжнародний критерій для визначення поняття “місто” і досі відсутній. Усі дослідники міста, які вивчали феномен урбанізації після Ф.Ратцеля, праці якого пов’язані з доіндустріальною епохою, однотайно дотримувалися думки, що основний зміст поняття “місто” має стосуватися діяльності, що розвивається в його межах. Але ця діяльність настільки багатоманітна, що практично не піддається інтерпретації в кількох словах. От чому визначення поняття “місто” в їхніх працях ґрунтується на виключенні ознак, характерних для села. Так, Ф.Рихтгофен визначав місто як “групування населених пунктів, де звичайні засоби до існування забезпечуються концентрацією таких видів діяльності, які не пов’язані із землеробством, і першою чергою торгівлею чи промисловістю” [Richthofen, 1908: S. 262]. Подібну точку зору висловив Кристалер, котрий робив акцент на торгівлі, адміністративній діяльності і дрібному ремеслі, а промисловості відводив лише другорядну роль. Багато шведських авторів наполягали на критерії способу життя. Г.В.Альман, а слідом за ним і В.Вільям-Ольссон визначали місто як агломерацію, що вирізняється внутрішньою диференціацією. Вони вважали, що немає міста там, де всі займаються однією справою [Боже-Гарнье, Шабо, 1967: с. 38–39].

Ближче за інших до розв’язання цього важливого в методологічному плані питання підійшов Гуннар Александерсон, який зосередив увагу на міських населених пунктах як економіко-географічних одиницях, а не на містах, розглядуваних в їхніх адміністративних межах. Його праця була побудована на аналізі даних перепису населення США 1950 року (United States Census of Population 1950, series P-V). Як додатковий матеріал для характеристики деяких галузей був також використаний промисловий перепис 1947 року (Census of Manufacturing, 1947). Перепис населення 1950-го включав дані стосовно трьох різних міських територій:

- міста в його адміністративних межах;
- урбанізованого ареалу;
- стандартного міського ареалу.

Урбанізований ареал охоплює всю площу суцільної забудови незалежно від того, де проходить офіційна міська межа, і, таким чином, найбільшою мірою відповідає реальному місту в його сучасному розумінні. Тому можна використовувати інформацію щодо урбанізованих ареалів у всіх випадках, коли вона є. Урбанізовані ареали дуже великих міст включають, як правило, окремі адміністративно самостійні міста.

Стандартний міський ареал може складатися з одного чи кількох графств, але у жодному разі не з їхніх складових (виняток із цього правила зроблено тільки для Нової Англії). Там, де графства мають великі розміри, такий стандартний міський ареал може включати значне сільське населення, а також більш-менш самостійні населені пункти міського типу¹.

¹ Докладні визначення термінів “стандартний міський ареал” та “урбанізований ареал” наведено у: [U.S.Censuses, 1951].

Цикли розвитку міської цивілізації і динаміка структури зайнятого населення за видами економічної діяльності

Міська цивілізація — це продукт історичного розвитку продуктивних сил, виробничих відносин і світової культури, синтез різноманітних складних впливів, часто привнесених іззовні. Європейська міська цивілізація пережила в процесі еволюції кілька завершених циклів. *Перший із них*, найтриваліший і неквапливий, мав багатотисялітню історію. Він відповідав потребам торгового обміну продукцією сільського господарства і ремесел між сільськими місцевостями й завершився створенням безлічі сільських ринків місцевого значення, розкиданих серед ремісничих поселень. За умов нерозвиненості транспортних засобів максимальний радіус впливу сільськогосподарського ринку за Середньовіччя не перевищував десятка кілометрів. Наприкінці XVIII століття цей цикл був завершений. Із переселенням європейців на інші континенти європейська міська цивілізація поширюється всією планетою.

Другий цикл, пов'язаний із розвитком промисловості та появою нових й ефективніших транспортних засобів, передусім залізничних, завершився створенням нових центрів гірничовидобувної й обробної промисловості, концентрацією виробництва на заводах і великих фабриках і витісненням кустарних промислів і сільських ремесел. Виникають і поглиблюються суперечності між зонами концентрації населення, розвитку яких сприяють нові види діяльності, і сільськими зонами, де міське життя поступово згортається під тиском індустріальної цивілізації.

Третій цикл розвитку міст був викликаний до життя бурхливим розвитком продуктивних сил, концентрацією виробництва у великих промислових центрах і супроводжувався розвитком міських агломерацій і конурбацій. З'являються нові типи і види промислової діяльності. Хвилі індустріалізації поширюються з шаленою швидкістю, охоплюючи великі сільськогосподарські ринки. Удосконалюються всі види транспорту, що забезпечують швидкісні масові далекі перевезення, розширюються мережі оптової та роздрібною торгівлі, розвиваються галузі невиробничої сфери. Міста у третьому циклі розвитку є центрами концентрації інтенсивної праці і нових видів діяльності в науковій та освітній сферах, у сфері засобів масової інформації, банківської і страхової справи, державного управління, культури та спорту. Перехід від аграрної епохи до індустріальної, а потім — до постіндустріальної змінює пропорції між головними секторами міської економіки, їхній галузевий зміст.

Нові види діяльності породжують, своєю чергою, і нові міські функції, що незрідка пов'язані із початковими функціями міста. При визначенні функціональної структури міста види діяльності його населення групують відповідно до їхньої належності до одного із трьох основних секторів міської економіки: *первинного, вторинного і третинного*.

До первинного сектору належать сільське і лісове господарство, полювання, рибальство і рибне господарство. До вторинного сектору — промисловість і будівництво, до третинного — транспорт, торгівля, управління, наука, освіта, охорона здоров'я, культура, спорт, фінансова сфера та послуги.

Види діяльності населення в таких галузях економіки, як управління, фінанси, наука, освіта, культура, іноді вирізняють як окремий *четвертинний сектор*. Первинний сектор також називають *аграрним*, вторинний — *індустріальним*, третинний — *сервісним*. При визначенні функціональної структури міста вирішальне значення мають суто міські функції, що належать до вторинного або третинного секторів. У тих випадках, коли в дослідницьких цілях розглядаються четвертинні види діяльності, їх також відносять до суто міських занять.

Міста виконують різноманітні функції: промислові, торгові, транспортні, культурні, адміністративні та політичні, військові, а також функції гостинності й рекреації. На особливу увагу заслуговує так звана регіональна функція міста. Одне з основних завдань соціології міста полягає у визначенні його місця в межах свого регіону і щодо цього регіону. Функції міста в такому разі набувають специфічного характеру своєрідного патронажу над територією, що тяжіє до нього. Міста пов'язані із відповідними районами безліччю економічних, соціальних, культурних і демографічних уз. Вони слугують не лише ринком збуту сільськогосподарської продукції. Сільські жителі приїждять сюди купувати необхідні їм товари. Фінансова опіка — один із найміцніших зв'язків міста з районом. Місто, як правило, виконує адміністративні функції у своєму регіоні. Адміністративна функція столиці держави, підкріплена політичною функцією, є особливо вагомим в масштабах усієї країни.

Столиця як центр верховної влади держави

Роль столиці неоднакова в різних країнах. У значно централізованих державах столиця перебирає на себе всі адміністративні та політичні функції. А в державах, що мають федеративний устрій, кожна з держав чи штатів, належних до союзу, має власну столицю. До компетенції федеральної столиці включаються, як правило, лише спільні функції для федерації загалом, тоді як більшу частину адміністративних функцій здійснюють уряди держав чи штатів, належних до союзу. Центральна влада зазвичай пильнує за тим, щоб федеральна столиця не збігалася зі столицею штату, аби уникнути посилення його впливу на життя країни.

Доля держави тісно пов'язана із долею її столиці. Саме столиця уособлює свою державу в очах іноземців. Тут твориться історія країни, і мимоволі очі всіх її жителів прикуті до столиці. І лише історія показує, наскільки вдало було обрано головне місто країни. Столиці прагнуть довговічності й розширення. Будь-яка з них усупереч завзятості своїх суперниць набуває освяченого традицією значення. Вона перетворюється ніби на патримоніум країни. Плин часу тільки зміцнює престиж столиці, навіть якщо вона позбавляється статусу і привілеїв головного міста.

Вплив сучасних столиць безупинно зростає. Державний та адміністративний апарат потребує дедалі більшої кількості людей, адже державні функції постійно збільшуються й урізноманітнюються, а сам державний механізм стає дедалі громіздкішим. У столиці функціонують уряд і парламент, перебувають посольства і консульства іноземних держав, представництва

міжнародних організацій, зосереджені великі банківські структури і страхові компанії. Тут розташовані театри, редакції відомих газет і часописів, модельні агенції, а також виробництва з виготовлення предметів розкоші, що приваблюють до столиці заможну публіку, що прагне розваг. Додамо до цього наявність у столичних містах великої кількості наукових установ, університетів, рекламних агенцій, спортивних клубів, художніх галерей і виставкових залів, де працює і навчається значна кількість городян та іногородніх громадян. Столиця приваблює і туристів. Тут, як правило, проводять міжнародні фестивалі, олімпіади, конкурси.

Таким чином, будь-яке столичне місто виявляє тенденцію до автоматичного й незрідка стрімкого розростання. Щоправда, швидке зростання столиці відрізняється від зростання будь-якого іншого міста. Воно пояснюється особливостями функцій столиці й підпорядковується ним. Столиця завжди неабияк вражає неофітів як місто, що обіцяє солодке життя, місце здійснення найзухваліших очікувань, як оаза розкоші.

Зауважмо, втім, що сучасна політична столиця не завжди має на меті захопити і, як кажуть сьогодні, приватизувати всі види адміністративної влади та політичної діяльності. Це твердження стосується насамперед федеральних столиць. У Німеччині тривалий час Бонн був політичною столицею. Разом із тим Гамбург зберігав свій статус головного торгового центру, а Франкфурт — фінансової столиці.

Надстолиці

Над державами та їхніми столицями височіють ширші утворення, що ігнорують державні кордони і мають власні особливі столиці. Ці міста, що виконують специфічні функції, належать до категорії надстолиць. Так, Лондон, як і раніше, залишається центром Британської співдружності націй, а Ватикан — релігійною столицею всього католицького світу. Його незалежність була підтверджена Латранським трактатом 1929 року. Ватикан не є державою в точному сенсі цього слова, оскільки в цьому випадку громадянство не пов'язане тут із певним родом діяльності. Із Ватикану надсилають розпорядження в усі куточки земної кулі. Різні держави мають тут своїх акредитованих дипломатичних представників, а безумовний авторитет Ватикану поширюється на 400 мільйонів підвладних йому католиків.

Надстолиці мають і міжнародні організації світського характеру, котрим конче потрібні постійні резиденції із правом екстериторіальності. Так, резиденцією Ліги Націй була Женева, котра в такий спосіб набула деяких ознак світової столиці. Організація Об'єднаних Націй, що заступила місце Ліги Націй після Другої світової війни, влаштувалася в Нью-Йорку.

Мутація і диверсифікація міських функцій

Долі міст найчастіше непередбачувані. Міста народжуються для задоволення тих чи інших потреб людини в певних історичних умовах, котрі згодом можуть змінитися. І тоді міста через непотрібність можуть зникнути з лиця землі. Однак не менш часто трапляється так, що, виникнувши одного

разу, місто продовжує жити попри витівки долі. Його торгово діяльність підживлюють зв'язки, що з'єднують місто з його районом. Місто також намагається зберегти свої промислові функції, замінюючи колишні види діяльності новими, що часто пов'язані з його початковою функцією. Політика теж може стати причиною подібних змін. Але найчастіше місто без жодних зовнішніх причин лише самим фактом свого існування викликає до життя нові види діяльності, котрі, своєю чергою, породжують нові міські функції. Будь-яке місто, хоч би яку функцію воно здійснювало, являє собою, по суті, певний капітал, котрий не може залишатися непродуктивним. Доречніше про нього говорити у множині, позаяк він може слугувати джерелом регулярної ренти, котра підтримує існування міста.

Насамперед таким капіталом є люди як носії робочої сили певної кваліфікації та професійних умінь, як хранителі традицій, цінностей, переказів історичного минулого й епосу — того, що становить духовну спадщину міської громади.

Капіталом міста слугує також його інфраструктура — інженерні мережі, вулична і дорожня мережі, міський транспорт, вокзали. Не меншим капіталом є його житловий фонд, ансамблі будинків, успадковані від минулих епох, промислові будівлі, портове господарство. Кожен рибальський порт може стати морським курортом, а фортифікаційні споруди — музеєм, як це сталося у Клайпеді та Калінінграді. Однак такі метаморфози не завжди можливі. Трапляється і так, що здійснення певної функції погано поєднується з розвитком іншої. Наприклад, функціонуванню туризму перешкоджає поява в місті нових видів промислового виробництва. Крім того, для розвитку нової міської функції необхідні капітали й ініціатива.

Будь-яке місто уподібнюється сніговій грудці, коли нарощує різноманітні види діяльності. Як правило, цей процес обмежується виникненням низки вторинних видів діяльності, проте деякі з них завдяки сприятливій кон'юнктурі отримують необхідний імпульс для швидкого розвитку, набуваючи дедалі більшого значення. Функції міста стають дедалі різноманітнішими, і в певний момент одна з них набуває значення провідної для даного міста, де існує чимало інших міських функцій. Багатоманіття функцій — невіддільна ознака великого міста, ще більш значима, ніж висока чисельність його населення. І тому функціональний критерій слід обов'язково брати до уваги при розробленні типологічних класифікацій міста.

За твердженням Ж. Шардоне, місто подібне до магніта, і чим воно більше, тим значущішою є його притягальна сила [Шардоне, 1959: с. 17]. Столиці, зокрема, мають особливу привабливість. Хоча не тільки вони здатні концентрувати всі функції. Промислова цивілізація посприяла переміщенню і розвитку нових функцій у такому середовищі, де попервах не було необхідних для цього передумов. Деякі міста із дуже сприятливими умовами зберігають високий статус упродовж століть. Вони стають свого роду власними спадкоємцями, здобувають славу символу безсмертя. Такими є Афіни, Карфаген, Єрусалим, Константинополь, Рим. Їхня доля визначена немов заздалегідь, і всупереч часу в будь-яку епоху й у кожній цивілізації знаходяться нові причини для їхнього розквіту. Таким є і Київ — місто чудове, місто щасливе. Матір міст руських [Булгаков, 1990: с. 528–538].

Терціаризація видів та організаційних форм діяльності як новий етап еволюції міської цивілізації

Еволюція міської цивілізації, що пережила кілька завершених циклів розвитку, супроводжувалася зміною структури зайнятості в основних секторах міської економіки. Ці трансформації повторювали загальнонаціональні тренди, характерні для динаміки структури занять у країні в цілому, іноді випереджаючи її в часі, а в деяких випадках демонструючи відставання.

Структура занять в колишньому СРСР пережила у 1960–1970-х роках подвійну перебудову: індустріальний (вторинний) сектор випередив аграрний (первинний), однак невдовзі поступився першістю сервісному (третинному). Лідерами цих зсувів були РРФСР і північна Прибалтика, тоді як західні області України тільки-но вступили в цикл активного індустріального розвитку. У великих центрах країни дістала розвиток своєрідна інверсія звичайних повсякденних і науково-інформаційних послуг (так званий четвертинний сектор), випереджальне зростання яких стимулювали потреби наддержави, якою в той період був СРСР.

1990-ті роки стали перехідними для країн СНД, що утворилися на руїнах Радянського Союзу. За образним визначенням А.Трейвіша, вони застрягли на порозі ринку, сервісної економіки, масових високих технологій, невеликих і гнучких (в усіх аспектах) підприємств [Трейвіш, 1997: с. 47].

Для кризового перехідного періоду А.Трейвіш виокремлює три якісно різні етапи: *передкризовий*, *кризовий* і *посткризовий*. Перший із них, котрий визначають ще як *доперехідний*, характеризувався явною деградацією колишньої економічної системи і пов'язаний із першими спробами її ринкового реформування. Відбувається розмивання колишніх тенденцій розташування продуктивних сил і принципів його організації.

Кризовий етап збігається з початком реформ, коли розпад старих господарських структур і зв'язків випереджає становлення нових. А власне *неперехідний період* триває на загальному тлі економічного спаду, інфляції, гострих дискусій про суть змін, непевності влади й розгубленості населення. Про принципи нового розташування продуктивних сил поки що не йдеться. Мають місце просторові прояви негативної динаміки: в одних регіонах спостерігаються явні симптоми кризи, в інших вони присутні в латентному вигляді. Однак уже виникають нові різновиди й організаційні форми діяльності, хоча її осередки не вирізняються сталістю. І, нарешті, в *посткризовому періоді* вимальовуються контури нового розташування продуктивних сил, відмінні від географії перших спроб, хоча залежність їх від результатів попереднього етапу й успішності цих спроб поза сумнівом. Процеси впорядкування і творення набувають нової якості й починають переважати. Набувають розвитку нові види діяльності і передусім у сервісному секторі.

А.Трейвіш зазначає, що всі три етапи розвиваються за різними сценаріями. У разі занурення в кризу рівень радикалізації суспільства і його готовності до змін різняться. У розпал кризи форми її прояву характеризуються різним рівнем гостроти — від порівняно спокійного варіанта, обмеженого

соціально-економічною сферою, до варіанта напруженого, ускладненого політичним хаосом, зміною влади і військовими зіткненнями. Для третього етапу важливі пропорції між ринковими та неринковими механізмами, з якими суспільство вийде з кризи, і конкретне економічне підґрунтя піднесення [Тревиш, 1997, с. 48].

Спробуймо оцінити новітні зсуви у структурі зайнятості населення в основних секторах економіки в Україні та її столиці, що відбулися у 2001–2011 роках, і спробуймо збагнути смисли трансформацій економічної системи та їхніх впливів на еволюцію міської цивілізації.

Звернімося до таблиці 1. Порівняння агрегованих показників, згрупованих за ознакою належності видів діяльності зайнятого населення до основних секторів економіки країни та її столиці у 2001–2011 роках, веде нас до таких висновків¹.

Таблиця 1

**Зсуви у трисекторній структурі занять населення
за видами економічної діяльності в Україні та Києві, 2001–2011, %²**

Роки	Розподіл зайнятого населення за видами економічної діяльності в основних секторах економіки							
	Україна				Київ			
	Усе зайняте населення	У тому числі:			Усе зайняте населення	У тому числі:		
		у первинному секторі (аграрному)	у вторинному секторі (індустриальному)	у третинному секторі (сервісному)		у первинному секторі (аграрному)	у вторинному секторі (індустриальному)	у третинному секторі (сервісному)
2001	100,0	21,7	28,3	50,0	100,0	0,6	26,1	73,3
2003	100,0	20,4	24,6	55,0	100,0	0,5	22,0	77,5
2004	100,0	19,7	24,6	55,7	100,0	0,4	21,6	78,0
2005	100,0	19,4	24,2	56,4	100,0	0,3	21,6	78,1
2006	100,0	17,6	24,2	58,2	100,0	0,4	21,0	78,6
2009	100,0	15,6	22,4	62,0	100,0	0,2	18,2	81,6
2010	100,0	15,4	21,7	62,9	100,0	0,2	17,7	82,1
2011	100,0	16,8	21,0	62,2	100,0	0,2	17,2	82,6

¹ Розподіл зайнятого населення за видами економічної діяльності здійснено на основі Класифікації видів економічної діяльності (КВЕД), затвердженої наказом Держпотребстандарту України № 375 від 26.12.2005. Крім найманих працівників до зайнятого населення належать роботодавці, які працюють не за наймом у секторі самостійної зайнятості, самозайняті та члени сім'ї, які працюють без оплати [Экономическая активность, 2011: с. 16].

² Показники зайнятості населення на 2001 рік обчислено автором за даними перепису населення України станом на 5.12.2001 року; на наступні роки — за даними поточного обліку зайнятості населення за видами економічної діяльності, здійснюваного Державною службою статистики України.

Кількість працівників *первинного (аграрного)* сектору зайнятості в Україні в цілому скоротилася із 21,7% у 2001-му до 16,8% у 2011 році. Одночасно мало місце зменшення частки зайнятих у промисловості та будівництві від 28,3% у 2001-му до 21,0% у 2011-му, що вказує на послідовну *деіндустріалізацію* країни у зв'язку з деградацією базових галузей української економіки. Утім, цей процес важко назвати новим, несподіваним чи обвальним. Він потроху розвивався вже у 1980-х, зміцнів у 1990-х, а в останню декаду охопив усю країну. Вже у 1990-х промислові підприємства простоювали, а працівники, котрі, як і раніше, перебували у штаті, але не отримували заробітної плати, мусили шукати заробіток в інших сферах. Натомість помітно зросла зайнятість у *третинному (сервісному)* секторі — із 50,0% у 2001 році до 62,2% у 2011-му. І якщо наприкінці 2001 року в Україні був досягнутий баланс у розподілі зайнятих за видами діяльності між первинним та вторинним секторами, з одного боку, і третинним та четвертинним секторами — з іншого (50,0% на 50,0%), то у 2011 році це співвідношення змінилося на користь двох останніх, сягнувши пропорції 37,8% до 62,2%. Іншими словами, *вочевидився суцільний перехід до терціаризації занять за рахунок деіндустріалізації країни, а також до структури зайнятості постіндустріального типу.*

Розподіл найманих працівників¹ за видами економічної діяльності в Україні в цілому за той самий період — ще більш красномовне свідчення швидкого розвитку процесів витіснення вторинного сектору третинним — сервісним (табл. 2).

У 2011 році частка найманих працівників у галузях третинного і четвертинного секторів становила 66% (або дві третини) всіх зайнятих в Україні. Першість у цьому процесі належить столиці (табл. 3). Тут у сервісному секторі працювали 2011 року 953,2 тис. найманих працівників (83,4% загальної кількості їх у Києві). Найвищі темпи зростання чисельності зайнятих у 2003–2011 роках у столиці мали місце в різних видах фінансової діяльності (228,2%), оптовій і роздрібній торгівлі, готельному та ресторанному бізнесі (138,2%), у сфері колективних, громадських та особистих послуг (122,0%), а також у риелторській діяльності з наданням послуг юридичним особам (118,5%). Водночас у Києві відбувалося зниження чисельності найманих працівників у таких галузях столичної економіки, як транспорт і зв'язок (83,3%), освіта (98,8%), охорона здоров'я і соціальна допомога (86,3%), а також державне управління (74,5%).

Дані таблиці 3 засвідчують, що у 2003 році найбільший внесок у розвиток сфери послуг у столиці зробили такі види діяльності, як оптова і роздрібна торгівля, готельний та ресторанний бізнес (19,8%) і операції з нерухомістю (21,2%). У 2011-му ці види діяльності характеризувалися вже вищими показниками зайнятості в них найманих працівників (відповідно 22,7% і 24,7%), зберігши при цьому провідні позиції у третинному і четвер-

¹ Наймані працівники (що працюють за наймом) — особи, які уклали письмовий чи усний трудовий договір (контракт) з адміністрацією підприємств, організацій, установ, фізичною особою про умови й оплату трудової діяльності.

тинному секторах столичної економіки. Назагал частка зайнятих у сфері в Києві збільшилася в цей період на 10,7%. При цьому роль фінансових видів діяльності залишалася вельми скромною (лишень 8,2%), хоча їхня частка і збільшилася порівняно із 2003 роком удвічі. Водночас частка зайнятих у сфері державного управління скоротилася із 16,6% до 11,2% (або в 1,5 раза).

Таблиця 2

**Зсуви у трисекторній структурі зайнятості
найманих працівників за видами економічної діяльності
в Україні та Києві, 2001–2011, %¹**

Роки	Розподіл найманих працівників за видами економічної діяльності в основних секторах економіки							
	Україна				Київ			
	Усе зайняте населення	У тому числі:			Усе зайняте населення	У тому числі:		
		у первинному секторі (аграрному)	у вторинному секторі (індустріальному)	у третинному секторі (сервісному)		у первинному секторі (аграрному)	у вторинному секторі (індустріальному)	у третинному секторі (сервісному)
2000	100,0	17,2	32,8	50,0	100,0	н.д.	н.д.	н.д.
2001	100,0	21,7	28,3	50,0	100,0	0,6	26,1	73,3
2003	100,0	12,4	32,1	55,5	100,0	0,3	24,6	75,1
2004	100,0	11,7	32,6	55,7	100,0	0,3	24,8	74,9
2005	100,0	10,3	32,5	57,2	100,0	0,3	24,2	15,5
2006	100,0	9,3	32,1	58,6	100,0	0,3	22,7	77,0
2009	100,0	7,0	29,0	64,0	100,0	0,2	19,2	80,6
2010	100,0	6,4	28,1	65,5	100,0	0,2	17,1	82,7
2011	100,0	6,0	28,0	66,0	100,0	0,2	16,4	83,4

Отже, ми сьогодні є очевидцями завершення циклу розвитку індустріальної цивілізації в Україні й поступового заміщення її *сервісною (постіндустріальною) економікою*, в рамках якої основний дохід громадянам і країні забезпечує сфера послуг. Цей процес дістав назву *терціаризації економіки*. Його випробувальним полігоном стали великі і мегаміста України, але передусім — її столиця.

¹ Показники зайнятості найманих працівників за видами економічної діяльності на 2001 рік розраховано автором за даними Перепису населення України станом на 5.12.2001; на наступні роки, а також на 2000-й — за даними поточного обліку найманих працівників за видами економічної діяльності, здійснюваного Державною службою статистики України.

Післямова

Як оцінити зміни, що відбулися?

Перехід до постіндустріальної епохи змінює пропорції між основними секторами економіки. Перерозподіл працівників із вторинного сектору до третинного (сервісного) в класичному варіанті відбувається внаслідок зростання продуктивності праці в промисловому виробництві та звільнення працівників з його галузей, а також у результаті підвищення їхнього добробуту і попиту на товари та послуги. У вітчизняному варіанті збільшення чисельності зайнятих у третинному секторі відбувається вимушено: не тому, що збільшився попит на послуги, а тому, що необхідно виживати. Люди радіють будь-якій роботі, аби вона приносила бодай якийсь заробіток. Зростання зайнятості в сервісному секторі в Україні — це передусім результат розпаду промислового виробництва і суцільного збідніння населення.

Таблиця 3

Розподіл найманих працівників, зайнятих у третинному (сервісному) секторі міського господарства Києва, за видами економічної діяльності у 2003–2011 роках¹

Види економічної діяльності	2003	2004	2005	2006	2009	2010	2011	2011 до 2003, %
Зростання/скорочення контингентів найманих працівників, зайнятих у третинному (сервісному) секторі (тис. осіб)								
Загальна чисельність найманих працівників, зайнятих у третинному (сервісному) секторі — усього	861,2	845,8	870,0	895,1	971,5	955,5	953,2	110,7
у тому числі за окремими видами діяльності в галузях:								
Оптова і роздрібна торгівля, готелі та ресторани	170,3	143,4	168,0	202,0	237,1	233,7	235,4	138,2
Транспорт і зв'язок	84,3	82,6	82,1	81,1	72,2	65,3	70,2	83,3
Фінансова діяльність	34,1	42,7	49,2	57,2	79,1	72,4	77,8	228,2
Операції з нерухомістю, здавання у найм, послуги юридичним особам	183,0	191,7	195,6	197,8	207,7	215,0	216,8	118,5
Державне управління	142,8	131,8	119,0	106,8	120,8	123,9	106,4	74,5
Освіта	119,0	119,7	121,3	119,7	120,0	117,6	117,6	98,8
Охорона здоров'я та соціальна допомога	75,0	76,9	75,5	71,9	74,3	65,3	64,7	86,3
Колективні, громадські та особисті послуги	52,7	57,0	59,3	58,6	60,3	62,3	64,3	122,0

¹ Обчислено автором за даними видань Державної служби статистики України: "Регіони України, 2005" (с. 116–118); "Регіони України, 2007" (с. 126–128); "Регіони України, 2011" (с. 145–147); "Праця України, 2011" (с. 32–33).

Види економічної діяльності	2003	2004	2005	2006	2009	2010	2011	2011 до 2003, %
Структура контингентів найманих працівників, зайнятих у третинному (сервісному) секторі (%)								
Наймані працівники, зайняті у третинному (сервісному) секторі — усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	—
у тому числі за окремими видами діяльності в галузях:								
Оптова і роздрібна торгівля, готелі та ресторани	19,8	17,0	19,3	22,6	24,4	24,4	24,7	—
Транспорт і зв'язок	9,8	9,8	9,4	9,1	7,5	6,9	7,4	—
Фінансова діяльність	4,0	5,1	5,6	6,4	8,1	7,6	8,2	—
Операції з нерухомістю, здавання у найм, послуги юридичним особам	21,2	22,7	22,6	22,1	21,4	22,5	22,7	—
Державне управління	16,6	15,6	13,7	11,9	12,4	13,0	11,2	—
Освіта	13,8	14,2	13,9	13,4	12,4	12,3	12,3	—
Охорона здоров'я та соціальна допомога	8,7	8,9	8,7	8,0	7,6	6,8	6,8	—
Колективні, громадські та особисті послуги	6,1	6,7	6,8	6,5	6,2	6,5	6,7	—

Трансформація трисекторної структури занять населення за видами економічної діяльності відбувається в Україні нерівномірно і за різними сценаріями. Різні регіони країни живуть немов у різних епохах, хоча час один — початок ХХІ століття. Найвищого рівня постіндустріального розвитку досягнуто у столиці, де структура зайнятості населення вирізняється високим рівнем концентрації видів діяльності в галузях третинного і четвертинного секторів міської економіки. Однак й у столиці розвиток сервісної економіки не може бути стабільним, коли країна переживає затяжну кризу.

Джерела

- Александрсон Г. Экономическая структура городов США / Александрсон Г. — М. : 1959. — 214 с.
- Боже-Гарнье Ж. Очерки по географии городов / Боже-Гарнье Ж., Шабо Ж. — М. : 1967. — 424 с.
- Булгаков М.А. Киев-город / М.А. Булгаков // Избранные произведения. — К. : 1990. — С. 528–538.
- Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Дюркгейм Э. — М. : 1996. — С. 55.
- Економічна активність населення України, 2011 : стат. зб. — К. : 2012.

Зайняте населення України. Кількість зайнятого населення та його розподіл за видами економічної діяльності за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — К. : Держкомстат України, 2004. — 641 с.

Праця України у 2011 році : стат. зб. — К. : 2012, Державна служба статистики України.

Регіони України, 2005 : стат. зб. — К. : 2005, Держкомстат України. — 512 с.

Регіони України, 2007 : стат. зб. — К. : 2008, Держкомстат України.

Регіони України, 2011 : стат. зб. — К. : 2012, Держкомстат України.

Статистичний щорічник України за 2011 рік. — К. : 2012, Держкомстат України.

Трейвиш А.И. Производство и расселение до и после перехода к рынку / А.И. Трейвиш // Проблемы расселения: история и современность. — М. : 1997. — С. 43–53.

Chardonnet J. Métropoles économiques / Chardonnet J. — Paris, 1959.

Harris Ch.D. A Functional Classification of Cities in the United States / Harris Ch.D // Geographical Review. — 1943. — Vol. XXXIII, January.

Richthofen Fr. Vorlesungen über allgemeine Siedlungs und Verkehrsgeographice / Richthofen Fr. — Berlin, 1908. — S. 262.

U. S. Censuses of Population and Housing 1950. Key to Published and Tabulated Data for Small Areas. — Washington, 1951.

Utredning angående Norlands näringsliv, “Statens offentliga utredningar”. — 1943. — S. 39.

William-Olsson W. Economic Map of Europe / William-Olsson W. — Stockholm, 1953.